

BALOGH Elemér

tanszékvezető egyetemi tanár
SZTE ÁJTK*

DOI: 10.15170/DIKE.2023.07.02.18

Bűn és büntetés a középkori egyházban¹

Crime and Punishment in the Medieval Church

The medieval Latin Church had a very clear and elaborate theory of human sin and the punishment that was necessarily associated with it. This complex thought can be summarised in two main theories: theological theory and canon law, which can be particularly well illustrated by means of case law, i.e. the activity of the ecclesiastical courts. In the following overview, I will present the legal basis and purpose of punishment, as well as the types of punishment, based on the theological views of Thomas Aquinas on the one hand, and on the sources of medieval canon law on the other, illustrated with examples from canonical jurisdiction.

Keywords: *sin, crime, punishment, medieval canon law, Roman law, Gratianus, Thomas Aquinas, Raymund de Peñafort, ecclesiastical jurisdiction*

A középkori latin egyháznak nagyon világos és kidolgozott elmélete volt az emberi bűnről, valamint a hozzá szükségképpen kapcsolódó büntetésről. Két fő tételben foglalható össze ez a komplex gondolat: a teológia elméletében és az egyházjog világában, ami különösen jól szemléltethető annak gyakorlati síkján, az egyházi bíraskodás valóságában.

1. A teológia álláspontja

A középkori egyház álláspontját mindennemű kérdésben elsősorban a teológia segítségével megfogalmazott válaszok alapozták meg. A teológia igazságai, elfogadott tételei bölcséleti jellegű megalapozás talaján állottak, ami a kritikai gondolkodás eredményei voltak, ám az ismert skolasztikus² mondás szerint kettőjük viszonya alá-fölérendelt volt: *philosophia ancilla theologiae*. Esetünkben a bűn és a büntetés témája is fontos helyet foglalt el a teológiai gondolkodásban, s ki más munkája számíthatna zsinórmértékül, mint az angyali doktor (*doctor angelicus*), Aquinói Szent Tamás³ *Summa Theologica*-ban kifejtett elmélete. Talán nem egészen a véletlen műve, hogy a

---

* ORCID 0009-0004-9037-2568.

¹ A tanulmány rövidített változata a „*Vetus et Novum Testamentum jogi relevanciája. Párbuszámok jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között*” című konferencián 2023. június 9-én hangzott el.

² Skolasztika: a középkorból származó bölcséleti módszer, amely a keresztény hitigazságokat tárgyalja. Keresztény bölcséletnek is nevezik. A skolasztikus filozófia kiinduló pontját az általános észigazságok alkotják, amelyekből más igazságok vonhatók le; célja nem a bizonyosság, hanem a nyilvánvalóság (*eidentia*), mert a bizonyosságot föltételezi a bölcselkedés; a filozófiai tételek megokolására nemcsak a logikai gondolatkifejtés, a következtetés, hanem minden észszerű elem szolgálhat, így: tapasztalati tények, lélek- és élettani megfigyelések, mások bizonyítékai, történeti tények, elismert tekintély. A skolasztika teológiai tekintetben a hitre támaszkodik, a hit az igazi tudásnak alapja, alapföltétele. Miután az ész és kinyilatkoztatás egy forrásból, Istentől származván, egymással ellentétbe nem jöhetnek, a filozófiai tételeket magyarázatul és bizonyításul használják és mindkettőt teljes összhangba hozzák. Vö.: A Pallas nagy lexikona, ³Skolaszticizmus; Skolasztika; Magyar Katolikus Lexikon XII. 173–179.

³ Életéről és munkásságáról jó áttekintést ad TORRELL, Aquinói Szent Tamás élete és műve 236–252, 360–383.

bizonyos értelemben névrokon, a pécsi születésű *Angyal Pál*⁴ írt egy kiváló tanulmányt⁵ erről a témáról. A továbbiakban ennek summáját olvashatjuk.

Angyal mindenekelőtt értetlenségének ad hangot, amiért a világi büntetőjog és irodalma oly kevéssé foglalkozott a tomista gondolatokkal: „*Századok múltak el, és – bár sokan úgy a törvényhozói, valamint a bírói székről, sőt a szegényes irodalomban is nem egy kérdésben ugyanazt az álláspontot foglalták el, mint a doctor angelicus – a világi büntetőjogot művelők közül alig jutott eszébe valakinek, a legnagyobb scholastikus idevágó mélységes eszméit tanulmányozni.*”⁶ Úgy látja, hogy a mellőzöttség oka leginkább abban keresendő, hogy a századok során az egyházi és a világi jog mindinkább eltávolodott egymástól, s az egyházi írók munkássága fokozatosan kikerült a világi jogot, így a büntetőjogot művelők érdeklődési köréből.

1.1. A büntetés jogalapja és célja

A büntetés jogi alapja *Szent Tamás*nál az emberi akarat, amely a törvényes renddel szemben megnyilvánul (*ordinatio actio voluntatis*). Az akaratnak *Tamás* szerint meg kell felelnie az ész által szabott parancsoknak, a bűnelkövető azonban éppen ezeknek, a velünk született természetes normáknak (*lex naturalis*, ami lényegileg megegyezik a *lex aeterna* igazságaival) szegül ellen. Vét ugyanakkor a tisztán emberi törvények (*lex humana*) ellen is, amelyek ideálisan a társadalmi rend fennállását védelmek.⁷

Az nem is kérdés, hogy aki a társadalmi békét, a közrendet súlyosan megzavarja, azt meg kell fékezni; a bűncselekmény rendbontás, tehát büntetendő.⁸ A büntetés tehát a törvényes rend és annak megsértése tényéből meríti szükségességét. Miután a törvény a fentebb említett módon háromféle, így a büntetés is ehhez igazodik: a *lex naturalis* megsértésének következménye a lelkiismeretfurdalás, a világi büntetés a *lex humana* szerint kerül kiszabásra, a *lex aeterna* nyomán pedig isteni büntetés következik.⁹ Témánk szempontjából legfontosabb a *lex humana* nyomán

---

⁴ Középiskolai és főiskolai tanulmányait Pécsen végezte kitűnő eredménnyel. 1895-ben a Budapesti Tudományegyetemen jogi és államtudományi doktori fokozatot szerzett. Ez évtől Baranya vármegye tiszti ügyészségénél joggyakornok, majd 1897. január 1-jétől a pécsi felsőkereskedelmi iskolában nemzetgazdaságtant, valamint kereskedelmi- és váltójogot tanított. Jogi oktatói tevékenységét 1898-ban kezdte meg egykori iskolájában, a pécsi püspöki joglíceumban, ahol 1912-ig büntetőjogot és jogbölcséletet oktatott. 1900-tól a Budapesti Tudományegyetemen a büntetőjog és a bűnvádi eljárás magántanára, 1912. március 7-től 1944-ig ugyanott a büntetőjog rendes, 1914-től a jogbölcsészet jogosított tanára. 1920 és 1925 között felkért előadóként a Műegyetemen általános jogismereteket tanított, magán- és büntetőjogi, valamint nemzetközi jogi tárgykörből tartott előadásokat. 1920-tól 1922-ig a jog- és államtudományi kar dékánja, 1933-34-ben az egyetem rektora volt. 1944. szeptember elsején professzorként vonult nyugállományba. Negyvenhat éven át oktatott, saját feljegyzései szerint összes megtartott előadásai száma 11 ezren felül volt, hallgatói száma pedig megközelítette a hatvanezretet.

⁵ ANGYAL, A büntetőjog néhány vezérelve Aquinói Szent Tamásnál 714–732. Ma is haszonnal forgathatjuk *Hermann Kantorowicz* e témában írt munkáját (*Albertus Gandinus und das Strafrecht der Scholastik*), amely Berlinben 1907-ben jelent meg. *Kantorowicz* életműve ma is inspiráló forrás, lásd: AUER, Der Kampf um die Wissenschaftlichkeit der Rechtswissenschaft 775–805.

⁶ ANGYAL, A büntetőjog néhány vezérelve Aquinói Szent Tamásnál 715. Vö.: BRANDS, Die Lehre von der Strafe bei Thomas von Aquin 9–52.

⁷ A forráshelyek idézésekor *Angyal Pál* ezt a kiadást használta: S. Thomae Aquinatis Summa Theologica, editio decima, Oeniponte 1882 (a továbbiakban: S. Th.). Itt lásd: Vö. Th. 1. II. qu. 93. a. 1.

⁸ „Cum autem peccatum sit actus inordinatus, manifestum est, quod quicumque peccat, contra aliquem ordinem agit et ideo ab ipso ordine consequens est quod deprimatur.” S. Th. i. II. qu. 87. a. 1.

⁹ „Unde triplicem poenam incurrit, unam quidem a seipso, quae est conscientiae remorsus, aliam vero ab homine, tertiam vero a Deo.” S. Th. i. II. qu. 67. a. 1.

érvényesülő világi jogrend megsértése. Itt a legfontosabb és lényegében kizárólagos cél az emberi törvények által teremtett közrend megvédése; a büntetésnek ezen kívül, más, különleges célja itt nincs, csupán az elégtétel, megtorlás, kiegyenlítés. A bűn elkövetésével a tettes büntetést von fejeére, s így az igazság jut érvényre.¹⁰ Az ítélet az igazság(osság) ténye: „*iudicium est actus iustitiae*.” A büntetés Tamásnál a kiegyenlítő igazságosság¹¹ eszközeként jelenik meg, mértéke pedig az egyenlőség.

Nagyon figyelemre méltók Szent Tamás nézetei a büntetés relatív céljairól. Elsősorban persze nála is a büntetés legfőbb célja a megbontott közrend biztosítása, a kiegyenlítő igazságosság érvényre juttatása, mindenekelőtt a szándékosan elkövetett jogsértések vonatkozásában („*nullus punitur [...] nisi pro eo, quod voluntarie factum est*”¹²). A büntetés célját ezen túlmenően komplex módon állítja: az előbbi cél mellett a büntetésnek orvosolnia kell a bűnt, meg kell előznie a jövőbeni rosszat, elő kell segítenie a jó megvalósulását (*poena medicinalis*). Helyesen látja, hogy a földi életben az emberek által érvényesített *lex humana* inkább a célszerűséget, mint a kiegyenlítést szolgálja.

A büntetés második relatív célja az elrettentés mint *medicina praeservativa a peccato futuro* jelenik meg, hatása pedig kétirányú: a bűnelkövetőt és a társadalom tagjait egyaránt megcélozza. Tamás erősen bízik ebben a büntetési célban; amennyiben sikerül a bűnöstől számára értékes javakat megvonni, annak visszatartó ereje hatékonyan gátolja az újabb bűnesetek bekövetkezését. Mi több, azt állítja, hogy a büntetés megfélemlítő hatása nagyobb mint a bűn ingerlő ereje („*plus terret poena quam alliciat exemplum culpa*”¹³). Angyal ehhez rezignáltan fűzi hozzá: „*Részünkről nem tulajdonítunk a büntetésnek ebből a szempontból oly nagy jelentőséget, mert mint az aquinói sz. Tamást követő 700 év történetéből megállapítható: még a kegyetlen büntetések sem csökkentették a büntettek számát.*”¹⁴

Azután a büntetés javító célt is szolgál (*medicina promotiva in aliquod bonum*), ti. azt a célt, hogy lehetőleg megjavítsa a büntettest és megtartsa a jó úton. A *poena medicinalis* kiszabásánál az elkövető egyéni szempontjai is nyomatékkan figyelembe veendőek, amelyek közül három tényező kap különös figyelmet: a megrögzöttség (*consuetudo peccati*), a bűn utáni vonzódás és annak élvezete (*concupiscentia et delectatio in peccato*), valamint az elkövetés egyszerűsége, könnyű volta (*facilitas committendi peccatum et iacendi in ipso*).¹⁵

1.2. A büntetések nemei

Önállóan tárgyalja Szent Tamás a büntetések nemeit. Világosan látja, hogy a büntetés (*malum, poena*) akár a megtorlás, elrettentés, akár a különleges büntetési célok eszközeként kerül alkalmazásra,

¹⁰ „*Per poenam reparatur aequalitas iustitiae, in quantum ille, qui nimis secutus est suam voluntatem, aliquid contra suam voluntatem patitur [...] quod etiam in iniuriis hominibus factis observatur, ut per recompensationem poenae reintegretur aequalitas iustitiae.*” S. Th. 2. II. qu. 108. a. 4. és 1. II. qu. 87. a. 6.

¹¹ „*Mint hogy megállapításunk szerint a törvényszegő ember igazságtalan, a törvényszerető pedig igazságos, világos, hogy minden törvény szabta dolog bizonyos értelemben igazságos; amit a törvényhozó megszab, az törvényes, s arról azt mondjuk, hogy igazságos. [...] Az így értelmezett igazságosság nem csupán része az erénynek, hanem maga a teljes egészében jelentkező erény, s az ennek ellentétét alkotó igazságtalanság is nem csupán része a lelki rosszaságnak, hanem maga a teljes egészében jelentkező lelki rosszaság.*” ARISZTOTELÉSZ, Nikomakhoszi etika 123–124.

¹² S. Th. 2. II. qu. 108. a. 4.

¹³ S. Th. 2. II. qu. 108. a. 3.

¹⁴ ANGYAL, A büntetőjog néhány vezérelve Aquinói Szent Tamásnál 721.

¹⁵ S. Th. 1. II. qu. 105. a. 2. ad 9.

mindig a természetes emberi akarattal ellenkező jelenség. Voltaképpen célja a rossz felé elmozdult akarat visszafordítása, megtörése.

A büntetés tehát a jótól való megfosztás, s annyi fajtája van, ahányféle csoportja képezhető az emberi javaknak. *Tamás* ebből a szempontból háromféle csoportot képez: a lélek, a test javai, valamint azok, amelyek az emberen kívüliek („*bona animae, corporis et exteriorum rerum*”¹⁶), következésképpen a büntetések is ehhez igazodnak: lelkiek, testiek és a külső javakat érintők. Finom, de nagyon lényeges megszorítást alkalmaz azonban e relációban: a *lex humana* alapján alkalmazandó büntetések nem irányulhatnak a lélek javai ellen¹⁷, ezért a világi büntetőjog intézkedései csakis a test és a külső javak ellen irányulhatnak. E kettő között is van azonban fokozati különbség, mert a test javai mindig becsebbek, mint az azon kívül esők¹⁸, ezért a súlyosabb bűncselekmények megtorlásakor ezek kerülnek inkább előtérbe.

A testi büntetések ismét háromfélék: egyik fajta a test épségét sérti (halálbüntetés, testcsontkítás), a másik az érzékek nyugalma ellen irányul (testfenyítés), a harmadik pedig a szabad mozgást gátolja (szabadságvesztés).

A külső javaknak két csoportja különböztethető meg: a becsület és a vagyon, amelyekkel a becsületcsökkentő és a vagyoni büntetések állnak szemben. Az előbbiekhöz sorolható az *exilium per quod perdit patriam* és az *ignominia*, a becsületvesztés *per quod perdit gloriam*; az utóbbi esetében a veszteség *per quod perdit divitias*.

Különös figyelmet érdemelnek *Szent Tamás*nak a halálbüntetésről kifejtett nézetei. „*A halálbüntetést illetően az abolitionista mozgalmat abban az időben képviselő valdensekkel*¹⁹ szemben a konservatív felfogást képviselte. *A valdens tan ugyanis azt a tételt állította fel, hogy halálbüntetésnek semmi körülmények között sincs helye: »in nullo casu et in nulla occasione, nulla causae rationem esse occidendum*”²⁰. *Szent Tamás viszont nemcsak jogi, de célszerűségi alapon is fenntartandónak s alkalmazandónak minősíti a büntetés e nemét.*”²¹ Jogi érvei a következőképpen foglalhatók össze. A rész és az egész dialektikájában gondolkodik amikor azt mondja, hogy a rész önmagában mindig tökéletlen, az egész rendeltetését szolgálja, annak alávetett; ezért okszerű, hogy a test (az egész) betegségét, egészségét veszélyeztető tagot eltávolítsuk. Ez az analógia alkalmazandó a büntetett (a rész) és a társadalom (az egész) viszonyára is, tehát az egyén a közjó érdekében megfosztható életétől: „*[...] si aliquis homo sit periculosus communitati et corruptivus ipsius propter aliquod peccatum laudabiliter et salubriter occiditur, ut bonum commune conservetur.*”²²

¹⁶ S. Th. De malo qu. 1. a. c.

¹⁷ „*[...] bonum animae, quod est maximum, non potest aliter ab alio tolli, nisi occasionaliter, puta per malam persuasionem, quae necessitatem non infert.*” S. Th. 1. II. qu. 87. a. 7.

¹⁸ „*[...] quia bonum corporis praeminet bono exteriorum rerum, graviora sunt peccata, quibus infertur nocumentum corporis, quam ea, quibus infertur nocumentum exterioribus rebus.*” S. Th. 2. II. qu. 73. a. 3.

¹⁹ A valdensek eretnek mozgalmát *Pierre Valdes* alapította. Tanításuk fontos eleme volt, hogy tagadták a tisztítóüzet, elvetették a szentekhez való könyörgést, halálos bűnnek tartották az eskütételt, a halálbüntetést és a vérontást. Vö.: Magyar Katolikus Lexikon XIV. 699.

²⁰ Vö.: BRANDS, Die Lehre von der Strafe bei Thomas von Aquin 24–25, 38. lábjegyzet..

²¹ ANGYAL, A büntetőjog néhány vezérelve Aquinói Szent Tamásnál 724.

²² S. Th. 2. II. qu. 64. a. 2. *Tamás* egy másik művében is érinti ezt a súlyos kérdést, vö. Contra gentiles, lib. III. c. 146: „*Bonum commune melius est quam bonum particulare unius. Substrahendum est igitur bonum particulare, ut conservetur bonum commune. Vita autem quorundam pestiferorum impedit commune bonum, quod est concordia societatis humanae; substrahendi igitur sunt huiusmodi homines per mortem ab hominum societate.*”

Tamás szerint a halálbüntetés egyik fő célja a társadalom védelme.²³ Másik célja az elrettentés – ő még erősen hitt abban, hogy a kivégzéstől való félelem hatékony visszatartó erő.²⁴ Mondhatni kockázatelemzés eredményeként jut arra az álláspontra, hogy azokkal szemben, akik a büntetések megjavítását tartják helyes megoldásnak, inkább kivégzésüket tartja helyesnek, mert az a veszély, amivel az életben hagyott gonosztevők a társadalmat fenyegetik, sokkal nagyobb, mint az a sovány remény, hogy a javulás útjára lépnek.

Hasonló okfejtéssel jut hasonló eredményre a testcsönkítő büntetések jog- és célszerűsége kérdésében is. Nem más ez, mint *argumentum a maiori ad minus*: ha igazságos az élet kioltása egy gonosztevő esetében, akkor az ennél kisebb rossz, a testcsönkítés sem lehet igazságtalan.²⁵ Megszorító feltételként fogalmazza azonban meg *Tamás*, hogy ezt a két súlyos szankció-nemet csak az államhatalom képviselője alkalmazhatja – miként műtétet is csak orvos végezhet. Hasonlóan szigorú álláspontot foglal el az öncsonkítás megítélésében: ezt is tilos az egyének önmagán elkövetnie, mondván: az egyén úgy egészében, mint tagjaiban a közösség része, így nem helyeselhető az önmagán elkövetett csonkítás sem.²⁶

Ezek után a testfenyítő büntetések (*verberatio*) jogosságát nem tárgyalja részletesen *Tamás*, hiszen jóval enyhébb büntetésnek tekinti az előbbieknél. Érvelésének lényege, hogy mivel másnak szenvedést okozni csak büntetés formájában és az igazság érvényesítése céljából szabad, igazságosan büntetni pedig csak azt lehet, aki a törvényes fenyítő hatalomnak alávetettje.²⁷ A közhatalom (*perfecta communitas*) tehát mindenképpen jogosított a kisebb súlyú bűncselekmények esetében az elkövetőkre testi büntetést kiszabni. Ebből az elvből vezeti le *Tamás*, hogy a gyermek szülője, a rabszolga ura hatalma alatt áll, így azok *imperfecta potestas coercendi* alapján jogosan fenyíthetik őket. Ugyanezt a hatalmat bírják a tanárok is, sőt az idősebb testvérek fiatalabb családtagjaikkal szemben, ha atyjuk meghalt vagy tartósan távol van.

A szabadságvesztés intézménye is feltűnik *Tamás* szankciórendszerében. Alaptétele, hogy a büntettest abban a jogában kell büntetni, amellyel a társadalom hátrányára visszaélt, hiszen lényegében minden büntett a szabadsággal való visszaélés. Ma is egyetérthetünk ezzel a megfontolással: „*Homo qui abutitur potestate sibi data, meretur eam amittere; et ideo homo qui peccando abusus est libero usu suorum membrorum, conveniens est intercarcerationis materia.*”²⁸ Magától értetődik, hogy ezt a büntetést is csak a legitim közhatalom szabhatja ki.

Ugyanez a logika érvényesül a külső javakat érintő büntetések (száműzetés, becsületjogok elvesztése, vagyoni hátrányok) esetében is. Az egyén lényegét tekintve csak mint a közösség tagja értelmezhető: „*Cum enim unus homo sit pars multitudinis, quilibet homo hoc ipsum quod est, et quod habet est multitudinis, sicut et quaelibet pars id quod est, est totius, unde et natura aliquod detrimentum infert parti, ut salvat totum.*”²⁹

²³ „*Peior est enim malus homo quam bestia et plus nocet.*” S. Th. 2. II. qu. 64. a. 2.

²⁴ „[...] *poena [...] non semper est medicinalis ei qui punitur, sed solum aliis, sicut cum latro suspenditur, non ut ipse emendetur, sed propter alios, ut saltem metu poenae peccare desistant.*” S. Th. 1. II. qu. 87. a. 3. ad 2.

²⁵ „[...] *sicut per publicam potestatem aliquis licite privatur totaliter vita propter aliquas maiores culpa, ita etiam privatur membro propter aliquas culpas minores.*” S. Th. 1. II. qu. 87. a. 3. ad 2.

²⁶ „*Hoc [sc. privatio membri] non est licitum alicui privatae personae, etiam volente illo, cuius est membrum, quia per hoc fit iniuria communitati, cuius est ipse homo et omnes partes eius [...]* Nullus est vitae et membrorum dominus, neque habet potestatem libere de illis disponendi.” S. Th. 2. II. qu. 65. a. 2.

²⁷ „[...] *verberare aliquem non licet, nisi habenti potestatem aliquam super illum, qui verberatur.*” S. Th. 2. II. qu. 65. a. 2.

²⁸ S. Th. 2. II. qu. 65. a. 3.

²⁹ S. Th. 1. II. qu. 96. a. 4.

Nagyon figyelemre méltók *Szent Tamás*nak a bűnelkövetőt terhelő kötelezettségeket illetően megfogalmazott gondolatai. Legelőször is, magától értetődően, az elkövető tartozik az általa okozott kárt jóvátenni, majd pedig elszenvadni a rá kirótt büntetést. Az előbbi szankciót illetően *Tamás* gondolata az, hogy itt csupán az eredeti állapot helyreállítása (*restitutio*) a cél, tehát eltulajdonítás esetén vissza kell adnia az eltulajdonított tárgyat vagy értéket. Ha ez természetesen nem lehetséges (például testi sértés esetén), úgy adekvát pénzbeli kárpótlás vagy fájdalomdíj is alkalmas eszköz lehet.³⁰ Becsületsértés vagy rágalmozás esetén a jogsértő vonja vissza állításait és jelentse ki, hogy valótlanokat állított.

A kiszabott büntetés elszenvadására vonatkozó fejtegetések a halálbüntetéssel kapcsolatban különösen érdekesek. Első megközelítésben azt mondja *Tamás*, hogy az igazságos büntetés végrehajtását köteles az elítélt tűrni; ha azonban igazságtalan/jogtalan, mert például nem a törvényes közhatalom hozta meg az ítéletet, akkor ebben az esetben is közönséges erőszakról van szó, amivel szemben megengedett az ellenállás.³¹ A jogszerű büntetés elszenvadása azonban csak passzivitást követel meg az elkövető részéről, a végrehajtás megkönnyítése már nem feladata. Mi több, a halálra ítélt akár meg is szökhet!³² Ha pedig az ítélet éhhalál, akkor a titkon becsempészett étel elfogyasztása kötelező is, mert különben mintegy öngyilkosságot követne el.

Szent Tamás szerint a törvényes ítélet ellen való fellebbezés tiltott, mert az csak késlelteti a végrehajtást; álláspontja szerint ekkor az elítélt nemcsak a hatékony bírósági munkát gátolja, hanem az igazság érvényesülését is késlelteti.³³ Ezen a ponton jól látható, hogy *Tamás* nem a római-kánoni jog emlőin nevelkedett, teológiai, morális gondolatmenete gépezetében az *appellatio* homokszemként viselkedik. Figyelmet érdemel *Angyal* összegző-értékelő gondolata: „*A változott viszonyok új eszméket vetettek felszínre, a 700 év előtti eszmék egyike-másika elavult, így a mai büntetőjogászok túlnyomó része erős küzdelmet folytat a halál és testfenyítő büntetés ellen, de amikor viszont még a büszke XIX. század sem tudott e téren győzelmet aratni s nemcsak a guillotin, garrotte, kötél és bárd, hanem – mint Dániában csak néhány év óta – a virgács is a büntetés-végrehajtó eszközök között szerepel, akkor sz. Tamásnak idevágó nézeteit – még ha nem is értünk azokkal egyet – ép oly tisztelettel kell fogadnunk, mint az élő conservatívek álláspontját.*”³⁴

2. Az egyházjog nézőpontjai

Ez már kifejezetten a jog dimenziója. A középkori egyházjognak kidolgozott, de sokrétűen megfogalmazott, sokak által képviselt kánonjogi tétele volt az emberi bűn jogi relevanciájáról. Itt

³⁰ „[...] quando id quod est ablatum, nam est restituibile per aliquid aequale, debet fieri, recompensatio qualis possibilis est; puta cum aliquis alicui abstulit membrum, debet ei recompensare vel in pecunia vel in aliquo honore, considerata conditione utriusque personae, secundum arbitrium boni viri.” S. Th. 2. II. qu. 62. a. 2. Ez a megoldás a germán jogkönyvek idejéből a *compositio* intézményét juttatja eszünkbe; vö.: NÓTÁRI, A kora középkori bajor jogrendszer a Lex Baiuvariorum tükrében 85–114.; BALOGH, Bevezetés az összehasonlító büntetőjog-történetbe 16–27.

³¹ „[...] si aliquis damnatur ad mortem [...] iuste [...] non licet condemnato se defendere. Licet enim est iudicii eum resistentem impugnare. Unde relinquitur, quod ex parte eius sit bellum iniustum [...] si condemnatur aliquis iniuste. Et tale iudicium simile est violentiae latronum [...] Et ideo sicut licet resistere latronibus, ita licet resistere in tali casu malis principibus, nisi forte propter scandalum vitandum, cum ex hoc aliqua gravis turbatio timeretur.” S. Th. 2. II. qu. 69. a. 4.

³² „[...] non tenetur facere id, unde mors sequatur, quod est manere in loco, unde ducatur ad mortem.” S. Th. 2. II. qu. 69. a. 4.

³³ „[...] si aliquis appellat causa afferendae morae, ne contra eum iusta sententia proferatur; et hoc est calumniose se defendere, quod est illicitum [...] Facit enim iniuriam et iudici, cuius officium impedit, et adversario, cuius iustitiam, quantum potest, perturbat.” S. Th. 2. II. qu. 69. a. 3.

³⁴ ANGYAL, A büntetőjog néhány vezérelve Aquinói Szent Tamásnál 731–732.

is említeni kell, hogy az antik világ legfejlettebb normarendszerét, a római jogot (*ius Romanum*) szinte teljes egészében adaptálta az egyház, és tudományos igénnyel művelte az egyetemeken, századokon át. Az ismert tétel: *Ecclesia vivit lege Romana* jogforrási jelentéstartalma közismert.

A középkori egyházjog, a kanonisztika pápák által is folyamatosan inspirált fejlesztése sok gyümölcsöt termelt. Sorra jelentek meg azok a kiváló jogászok, akik az új jog (*ius novum*) fejlesztésén munkálkodtak. Közben az írott, általános és részleges illetékességű jogforrások³⁵ mennyisége egyre nőtt. Gratianus (1140): *Concordia discordantium canonum* címmel összefoglalta a már akkorra hatalmasra duzzadt jogforrás-anyagot. A 13. század legjelentősebb további joggyűjteményei (*Liber extra*, 1234; *Liber sextus*, 1298; *Clementinae*, 1317) tovább gazdagították a materiát.

A 13. század kiemelkedő kanonistája volt Raymund de Peñafort; Párizsban és Bolognában (1218–1221) is tanított. Kiváló tehetségét és szorgalmát dicséri, munkásságának emlékét őrzi a IX. Gergely pápához kapcsolt, de általa összeállított nevezetes kompiláció, dekretálistgyűjtemény, a fentebb említett *Liber Extra*.³⁶ Egy másik, ötkötetes munkájában már strukturált formában jelenik meg a szabályanyag: a) *index*, b) *iudicium* (perjog), c) *clerus* (egyházi hivatalok), d) *sponsalia* (házasság) és e) *crimen*; a legutolsó könyv pedig a bűncselekményekkel és elveivel foglalkozik.³⁷ A kiváló kanonista munkássága napjaink tudományos érdeklődését is foglalkoztatja.³⁸

2.1. Az egyháznak a büntetőjoggal való kapcsolata

A kanonisztika elméleti megfontolásai, szerteágazó jogforrási bázisa valójában az egyházi törvénykezés rendszerében kaptak gyakorlati létformát. Az egyházi bíráskodás gyakorlatának ismerete tehát az a lakmuszpapír, ami megmutatja, hogy a tudományból mennyi és milyen módon valósult meg.

A kifejezetten egyházi jellegű bűnesetek megítélését az egyház mindig is magának követelte, ami bár természetesnek mondható, az effajta hatásköréhez való viszonya azonban nagyon ellentmondásos volt. Ismert, hogy az egyházi büntetőbíráskodás a középkorban igen széleskörű volt. Ide tartoztak kiváltképpen a keresztény hit megsértésével kapcsolatos deliktumok: *simonia*, szentségtörés, bigámia, vérfertőzés etc. Voltak szép számmal vegyes minőségű gonosztettek, mint az uzsora, istenkáromlás, párbaj, tűzvészokozás – az ilyen és hasonló esetekben a cselekmény jellege miatt világi fórumot is igénybe lehetett venni. Tudnivaló ugyanis, hogy a középkorban csak hozzávetőlegesen és általában csupán szokásjogi alapon különült el a világi és az egyházi bíróságok joghatósága. Ez is egy adalék a *nullum crimen sine lege* elve történetéhez, amennyiben modern értelemben vett, taxatív felsorolása nem létezett az egyes cselekményeknek, így annak a fórumrendszernek sem, hogy mely hatóság jogosult vagy kötelezett adandó alkalommal eljárni.

Általánosságban kijelenthető, hogy a középkori egyház hatalma tetőpontján lényegében mindenféle emberi magatartás erkölcsi és büntetőjogi megítélésére igényt formált. A híres jogász-

³⁵ Vö.: ERDŐ, Egyházjog a középkori Magyarországon 54–88.

³⁶ Vö.: KUTTNER, Zur Entstehungsgeschichte der Summa de casibus poenitentiae des hl. Raymund von Penafort 419.; KUTTNER, Raymond of Penafort as Editor 65–80.

³⁷ A téma tankönyvi szintű, tömör összefoglalását adja RUSZOLY, Európai jog- és alkotmánytörténelem 44–48.

³⁸ VIEJO-XIMÉNEZ, Raymond of Penafort Decretalist 119–147; KÉRY, Kirchenrechtliche Grundlagen des öffentlichen Strafrechts 128–167.

pápa, III. Ince szerint az egyházi bíróságok minden olyan ügy megítélésére jogosultak, amelyek kapcsolatosak az emberi bűnnel. Amikor *Fülöp Ágost* francia király összekülönbözött *János* angol királlyal, s az egyház szerette volna az ügy elbírálását magához vonni, a francia uralkodó kevés sikerrel hivatkozott arra, hogy az ügy hűbéri természetű, és így az egyháznak nincs semmi keresnivalója. III. Ince ezt válaszolta: „*Non [...] intendimus iudicare de feudo [...] sed discernere de peccato.*” Ennek nyomán terjedt el az egyházban, hogy minden emberi magatartás, amelyben a bűn megnyilvánul, a szentszékek büntető joghatósága alá tartozik. Hasonló logika, kiterjesztő értelmezés alapján voltak egyházi bíróság elé mindenféle, esküvel megerősített ügyletet is. Ennél szélesebb jogigényt már elgondolni is nehéz, nem csoda hát, hogy az idők során az egyházi jogszolgáltatás éppen ezen a területen szorult leginkább vissza.

Az egyháznak a büntetőjoggal való kapcsolata mindazonáltal meglehetősen ambivalens, vagy ha tetszik: erősen visszafogott is volt abban az értelemben, hogy a büntetéseknek világi természetű részét átengedte a világi hatóságoknak. Több egyházi zsinaton is kinyilvánították, hogy az egyház elzárkózik olyan ügyek megítélésétől, amelyek testcsonkítást vagy pláne halálos ítélet kimondását vonnák maguk után. Ez pedig a bűncselekmények elég széles körét átfogta... Nagyon beszédes példája ennek az elméleti felfogásnak a középkori eretnekperekben tanúsított álláspont. Csak egy kiragadott példát tekintve: *Jeanne d'Arc* pere (1431) a Beauvais püspöke (*Pierre Cauchon*) által vezetett szentszék előtt zajlott, az ítélet „csak” az eretnokség megállapítása volt, az ennek adekvát büntetéséül kimért tényleges szankció kimondása és főleg végrehajtása (máglyahalál) már Rouen városának (angol megszállókról van szó) világi hatóságára maradt (akik azt óriási élvezettel végre is hajtották).

Az egyháznak természetesen volt saját szankciós-arszenálja, ami alapvetően spirituális természetű volt. Ennek hatékonyságát nem szabad alábecsülnünk, különösen az érett középkor századaiban, amikor az egyház által kimondott büntetéseknek nemcsak lelki tartalmát félték az emberek (bár voltak „bátrak”: *Hódító Vilmos*), hanem a hűbérjoggal való kapcsolat miatt a társadalom világi, politikai-jogi relációira is érzékenyen kihatott: jó példa erre IV. *Henrik* német király, császár Canossa-járása (VII. *Gergely*, 1077). Ez a példa is rámutat az egyik legsúlyosabb szankcióra, a kiközösítésre.

2.2. A jellemző egyházi büntetések

Az egyházi büntetőjog legtöbb vitára okot adó intézménye kétségkívül a kiközösítés (*excommunicatio*) volt, mert ennek volt a legszélesebb körű kihatása az érintettek társadalmi-jogi helyzetére. A kiközösített személy (a szinte természetesnek tekinthető egyházi-vallási hátrányok mellett) a civil társadalomban is 'jogi halált' szenvedett, hiszen például általában elveszítette aktív perképeségét (*communicatio forensis*), azaz felperesként, tanúként és ügyvédként nem léphetett fel (őt viszont bárki perelhette), és nem is végrendelkezhetett.³⁹ Az e szankcióval, és annak fokozatosan súlyosított (*aggravatio*), egyedi formáival sújtott személy joghelyzete nagyjából megegyezett a becsületvesztésben marasztalt elítélt (*persona infamis*) állapotával. Tudnivaló, hogy az

³⁹ Lényeges itt említeni II. *Frigyes* császár rendelkezését (1220): „[...] *excommunicatos [...] vitabimus; et nisi prius absolvantur, non concedemus eis personam standi in iudicio, sic distinguentes, quod excommunicatio non eximat eos a respondendo impetendum, sed sine advocatis; perimat autem in eis ius et potestatem ferendi sententias et testimonia et alios impetendi.*” *Monumenta Germaniae Historica* II 90 c. 6. Vö.: SCHILLER, *Bürgerschaft und Geistlichkeit in Goslar* 195; EICHMANN, *Acht und Bann im Reichsrecht des Mittelalters* 74.

egyházi bíróságok a kiközösítést tisztán világi jellegű perekben, rendszerint valamely perbeli magatartás kikényszerítésére is szívtében alkalmazták, mégpedig a per elején (az idézésre meg nem jelenővel szemben) és végén (a végrehajtást akadályozóval szemben) egyaránt: ez mai felfogásunk számára elfogadhatatlan ellentmondás. A középkori társadalom jogrendjében azonban semmi meglepő nem volt benne, hiszen csak annak jelét látták benne, hogy az evilági és a túlvilági erők egységes és hatékony valóságot alkotnak.⁴⁰

Ritkábban alkalmazott, de annál félelmetesebb büntetés volt az *interdictum*. Ez a szankció 1100. körül alakult ki, voltaképpen a kiközösítés egy speciális fajtája (*publica excommunicatio*) volt. Az *interdictum* kiszabása püspöki/érseki előjog volt, az egyházmegyei bíró, az *officialis* vagy helynök csak speciális felhatalmazás alapján, (fő)esperes sohasem szabhatta ki. Alkalmazása során két formája jött létre: személyi hatályú *interdictum* (ekkor egy vagy több személy számára tiltották meg a szentmisék látogatását és a szentségekben való részesülést) és területi hatályú *interdictum* (ez esetben egy konkrétan meghatározott területen nem fejthetett ki az egyház szentségi tevékenységet).⁴¹

E szankció kapcsán a középkor kései századaiban már mind markánsabban megfogalmazódott az a kritika, hogy itt kifejezett igazságtalanságról van szó, hiszen a büntetés személy szerint ártatlanok tömegét is érint(het)i. A bázeli egyetemes zsinat (1431) határozatot⁴² hozott arról, hogy ez a súlyos büntetés csak akkor szabható ki, ha tényleg egy egész közösség követi el az alapul szolgáló bűnt – egyesek büntetetei miatt azonban a jövőben mások nem sújthatók vele; a továbbiakban a trentói zsinat határozatai említendőek még.⁴³

A középkori egyház által alkalmazott ez a talán legsúlyosabb, gyakran tömegeket érintő szankciója hazánkat sem kerülte el. A legismertebb példák a 13. századba visznek, jelesül az Aranybulla kiadását (1222) környező, elbizonytalanodott országos viszonyok idejébe. Ismert, hogy II. András pazarló és szinte mértéktelen birtokadományozásai, s nem utolsósorban az egyik keresztes hadjáratban való részvétele idején való távolléte (1217/18) valóságos anarchiához vezetett. Jól ismert tény, hogy az Aranybulla (1222) megerősített változatában az ellenállási jog helyére már egyházi szankciók kerültek, s ennek nyomán került sor Róbert esztergomi érsek részéről az egész országot *interdictum* alá vető határozat kihirdetésére, amely alól a feloldozást a királynak Rómától kellett kérnie.⁴⁴ Az ún. beregi egyezségben (1233) a pápai legátus, Jakab prenestei püspök mindenekelőtt a klérus anyagi jogait biztosította, s ennek részeként kikényszerített egy nagy összegű, sóban teljesítendő ígéretet. Miután ez a váromány nem teljesült,

⁴⁰ Vö.: HASHAGEN, Zur Charakteristik derr geistlichen Gerichtsbarkeit, vornehmlich im späteren Mittelalter 235.

⁴¹ „Es beinhaltete Versagen der Sakramente un Einstellender gottesdienstlichen Handlungen (*cessatio a divinis*), auch Verweigerung des kirchlichen Begräbnisses (VI 5.11.20) in bestimmten territorien (*interdictum locale generale*), z. B. in Pfarreien oder größeren Gebieten, ja in ganzen Ländern (z. B. Frankreich 1129, 1142, 1198; Schottland 1180; England 1207) oder an gottesdienstlichen Stätten (*interdictum locale particulare*), z. B. in Kirchen, Kapellen, an Altären.“ ZAPP, Interdikt 466–467.

⁴² A zsinat 15. ülésén, 1435. január 22-én hozott *decretum* rendelkezett a könnyű kézzel osztogatott kiközösítések és *interdictumok* elrendelésének szigorúbb feltételeiről. Vö.: MEUTHEN, Basel, Konzil v. 1517.

⁴³ „Das Konzil von Basel suchte 1435 das Interdikt einzuschränken, während das Tridentinum die Beachtung päpstliche wie bischöfliche Interdikte auch durch Ordensgeistliche nochmals einschärfte (sess. 25 de reg. 12); doch hatte das Interdikt seine Wirksamkeit schon verloren.“ ZAPP, Interdikt, lásd 7. lj.

⁴⁴ II. András panaszlevelében írja, hogy az esztergomi érsek Magyarországot tilalom (*interdictum*) alá vetette, az ő familiárisait pedig kiközösítéssel sújtotta. Lásd: THEINER, Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia 104.

a király tanácsadóit kiközösítették,⁴⁵ az ország lakosságát pedig újra *interdictum* alá vetették. A tilalom feloldására a királynak újabb szentföldi hadjárat indítására vonatkozó ígéretet kellett tennie, ám ennek teljesítését halála megakadályozta.

Egy további példa az Árpádok végének zavaros időszakát idézi; hadd adjam át a szót a téma kiváló kutatójának: „IV. László (1272–1290) árnyékuralma alatt állam és egyház között nyílt kenyértörésre került sor. Míg az országban anarchia tombolt, az ifjú uralkodó hatalmát a röviddel azelőtt bevándorolt kunokra igyekezett építeni, akik pogány szokásoknak bódoló nomádokként az ország népének és az egyház intézményeinek egyaránt súlyos károkat okoztak. Ismét egy legatusra, Fülöp fermói püspökre várt a feladat, hogy a magyar egyház megingott tekintélyét helyreállítsa és jogaiba visszahelyezze. Bár a király ígéretet tett a kunok megtérítésére, továbbá az alatt valók jogainak és az egyház privilégiumainak megoltalmazására, ígéreteit azonban nem sokáig tartotta meg. A budai zsinat (1279) ellen hozott intézkedései egyházi büntetéseket vontak maguk után; a legatus egyházi büntetéssel sújtotta a királyt, az országot pedig *interdictum* alá vetette.⁴⁶ A király a pápai követet elfogatta, egyúttal egyúttal fellebbezett az ítélet ellen a pápához. Csak IV. Honorius pápa energikus fellépése késztette jobb belátásra.”⁴⁷ Az eset azt is példázza, hogy az egyházi büntetések alkalmazása drámai szakítópróbái voltak állam és egyház kapcsolatának, egyben indikátorok az egyházi szankciók hatékonyságára nézve.

Az *interdictum* eszközéhez, amely legegyszerűbb megközelítésben egyfajta kollektív büntetés volt, gyakran folyamodtak abból a célból, hogy valamely jogtalan magatartás megszüntetését siettesék. Ez történt a kiközösítés esetében is, s a kettőt olykor együttesen is alkalmazták. Így Timót zágrábi püspök Miklós bánt és Henrik comest hatalmaskodásaik miatt kiközösítette (1281. április 12.), birtokaikat pedig *interdictum* alá vetette.⁴⁸

Az *interdictum* intézményét általánosabb értelemben mint különböző tilalmak gyűjtőfogalmát is használták: az egri püspök helynöke, Pemenusy (*dictus*) András mester egri kanonok, *vicarius generalis in spiritalibus* által delegált hatáskörben eljárva rendelték el ezt a büntetést István és János plébánosok Kallo-i Demeter fiai: János és Szaniszló ellen (jobbágyaikkal együtt), mivel vonakodtak Vasuary-i Tamás fia Fekex (*dictus*) Miklósnak kifizetni az anyja, Erzsébet leánynegyede címén megillető részt, a bírságokkal.⁴⁹ Egerben az országos gyakorlatnál talán valamivel sűrűbben alkalmazhatták ezt a súlyos egyházi szankciót, mert vannak adatok arra nézve, hogy a király lépett fel a mértéktelenül alkalmazott *interdictum* elrendelése ellen. Zsigmond több alkalommal is megtiltotta István egri püspöknek, hogy az eperjesieket jelentéktelen ügyek miatt (például komló utáni tizedszedés) tilalom alá vesse.⁵⁰ Ugyanő a pozsonyi káptalanhoz

⁴⁵ A király kiközösítése valószínűleg azért maradt el, mert a pápa (IX. Gergely) kifejezetten meghagyta legátusának (1233. augusztus 12.), hogy a királyt és fiait ne sújtsa e büntetéssel. Lásd: THEINER, Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia 116.

⁴⁶ „IV. László már a zsinati előkészületek idején szembeszegült a legátussal, megtiltván a budaiaknak az egyházi összejövetel befogadását. A város azonban nem mert újrat húzni a papsággal. A király engedtlenségét megeléglő fermói püspök október elején kimondta az *interdictumot* az országra és a királyra. Ez azszal a következménnyel járt, hogy a kunok és a papság után most már világi híveinek többsége is pártolt a 17 éves uralkodó mellől. Kényszerhelyzetében nem volt más választása, mint a megalázkodás a legátus előtt, ám e lépés sem nyitott kiutat a csapdából.” ALMÁSI, A tizenharmadik század története 166–167.

⁴⁷ BÓNIS, Szentszéki regeszták 629. Vö.: POPOVITS, A pápák kapcsolatai Magyarországgal az Árpádok alatt 46–47.

⁴⁸ Monumenta ecclesiae Striginiensis 1079–1349, disposuit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Dedek, Esztergom, 1874–1924, II, 143; BÓNIS, Szentszéki regeszták 55 (450).

⁴⁹ ZsO I. 1390. május 18. 168–169. (1503. sz.).

⁵⁰ ZsO I. 1391. december 4. 252 (2291. sz.), 1392. április 10. 270 (2471. sz.). A királyi rendelkezésnek nem lett sok foganatja, mert hamarosan meg kellett újítani. Az eperjesi polgárok megismételt panaszára, hogy ti. sehol az országban *decime a vitulis exigentur*, a király elrendeli az *interdictum* feloldását. ZsO I. 1396. június 8. 488. (4425. sz.).

intézett levelében akként rendelkezett, hogy a bécsi származású *Herthman Miklóst*, a bullások ellen kiadott korábbi rendelete értelmében, ne fogadja el kanonoknak, az általa kimondott *interdictumot* pedig hagyja figyelmen kívül.⁵¹

Az *interdictum* nyers alkalmazása nem szűkölködött látványosságokban. *Ders Márton* szlavón vicebán egy oklevelében azt állítja, hogy a zágrábi kanonokok a püspökkel Zágráb városát egyházi tilalom (*interdictum*) alá vetették, s egyebek mellett halottakat ásattak ki.⁵² Egy közjegyzői oklevél azt is tanúsítja, hogy *János* zágrábi püspöknek a saját székvárosát *interdictum* alá vető határozatát az esztergomi érsek jelenlétében hirdették ki.⁵³

E szankció kapcsán leginkább az a szempont kapott (és főleg a kései középkorban) mind nagyobb hangsúlyt, hogy itt kifejezetten igazságtalanságról van szó, hiszen a büntetés személy szerint ártatlanok tömegét is érinti. A bázeli zsinaton (1431–1447) határozat született arról, hogy ez a súlyos büntetés csak akkor szabható ki, ha ténylegesen egy egész közösség követ el az alapul szolgáló bűnt – egyesek büntetetei miatt azonban a jövőben mások nem sújthatók vele. A pápák már jóval a bázeli zsinat előtt, 14. század végén felléptek az *interdictum* szelvében való alkalmazása ellen. Hazai vonatkozású az az oklevél, amelyben IX. *Bonifác* elrendelte (1393. március 19.), hogy VIII. *Bonifác* pápának azt a parancsát, miszerint pénztartozás miatt tartomány vagy város egyházi tilalom alá nem vethető, Kolozsvárott hirdessék ki.⁵⁴

Felhasznált irodalom és források

- ALMÁSI Tibor: A tizenharmadik század története. Magyar Századok. H. n. 2000
- ANGYAL Pál: A büntetőjog néhány vezérelve Aquinói Szent Tamásnál. Hittudományi Folyóirat 1910/21. sz. 714–732.
- ARISZTOTELÉSZ: Nikomakhoszi etika. Budapest 1987
- AUER, Marietta: Der Kampf um die Wissenschaftlichkeit der Rechtswissenschaft. Zum 75. Todestag von Hermann Kantorowicz. Zeitschrift für Europäisches Privatrecht 2015, 775–805.
- BALOGH Elemér: Bevezetés az összehasonlító büntetőjog-történetbe. Az anyagi jog genezise. Szeged 2022
- BÓNIS György: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bírászkodás történetéhez a középkori Magyarországon. Acta Jur. et Pol. Szeged 1997
- BRANDS, Bernhard: Die Lehre von der Strafe bei Thomas von Aquin. Ein Beitrag zur Rechtsphilosophie des Mittelalters. Düsseldorf 1908
- EICHMANN, Eduard: Acht und Bann im Reichsrecht des Mittelalters. Paderborn 1909
- ERDŐ Péter: Egyházjog a középkori Magyarországon. Budapest 2001
- HASHAGEN, Justus: Zur Charakteristik der geistlichen Gerichtsbarkeit, vornehmlich im späteren Mittelalter. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 1916/6. sz. 205–292.
- KANTOROWICZ, Hermann: Albertus Gandinus und das Strafrecht der Scholastik. Berlin 1907
- KÉRY, Lotte: Kirchenrechtliche Grundlagen des öffentlichen Strafrechts. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 2005/91. sz. 128–167.
- KUTTNER, Stephan: Raymond of Penafort as Editor: The Decretales and Constitutiones of Gregory IX (MLA 9th ed.). Bulletin of Medieval Canon Law 1982/12. sz. 65–80.
- KUTTNER, Stephan: Zur Entstehungsgeschichte der Summa de casibus poenitentiae des hl. Raymund von Penyafort. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 1953/39. sz. 419–434.

⁵¹ ZsO I. 1394. május 19. 379. (3435. sz.).

⁵² ZsO I. 1397. január 6. 507. (4597. sz.).

⁵³ ZsO I. 1397. február 11. 510. (4639. sz.)

⁵⁴ ZsO I. 315. (2873. sz.).

- MEUTHEN, E.: Basel, Konzil v (Stichwort). Lexikon des Mittelalters I. München – Zürich 1980, 1517–1521.
- NÓTÁRI Tamás: A kora középkori bajor jogrendszer a Lex Baiuvariorum tükrében. Szeged 2014
- POPOVITS István: A pápák kapcsolatai Magyarországgal az Árpádok alatt. Budapest 1944
- RUSZOLY József: Európai jog- és alkotmánytörténelem. Szeged 2011
- S. THOMAE AQUINATIS: Summa Theologica, editio decima. Oeniponte 1882
- SCHILLER, Erich: Bürgerschaft und Geistlichkeit in Goslar (1290–1365). Ein Beitrag zur Geschichte des Verhältnisses von Stadt und Kirche im späteren Mittelalter (Kirchenrechtliche Abhandlungen 77). Stuttgart 1912
- THEINER, Augustinus: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I. Romae 1859
- TORRELL O. P., Jean-Pierre: Aquinói Szent Tamás élete és műve. Budapest 2007
- VIEJO-XIMÉNEZ, José Miguel: Raymond of Penyafort Decretalist. Folia Theologica et Canonica 2017/6 sz. 119–147.
- ZAPP, H.: Interdikt (Stichwort). Lexikon des Mittelalters V. Stuttgart – Weimar 1999
- Zsigmondkori oklevéltár I. (1387–1399) (összeállította: MÁLYUSZ Elemér). Budapest 1951 (=ZsO)